

А. С. Васілеўская

г. Мінск

В. І. Свірыдзенка

г. Мінск

ПРАЦА З ФРАЗЕАЛАГІЗМАМІ ЯК СПАСАБ ФАРМІРАВАННЯ Ў НАВУЧЭНЦАЎ ПАЧАТКОВЫХ КЛАСАЎ ЭМАЦЫЯНАЛЬНА-КАШТОЎНАСНЫХ АДНОСІН ДА КУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСКАГА НАРОДА

Адной з вядучых, але недастаткова даследаваных функцый мовы ў грамадстве з’яўляецца акумулятыўная (кумулятыўная) функцыя, якая заключаецца ў назапашванні і захаванні інфармацыі ў слоўнікавым складзе мовы і ў тэкстах.

На працягу гісторыі існавання таго ці іншага народа ў свядомасці яго прадстаўнікоў ствараецца пэўная карціна свету — іерархічная сістэма найбольш агульных уяўленняў пра свет, яго паходжанне і развіццё. Існаванне агульнай для этнасу карціны свету з’яўляецца ўмовай паспяховай камунікацыі паміж людзьмі, захавання папярэдняга вопыту, падмуркам грамадскай і індывідуальнай свядомасці. Аднак, як правіла, задумваемся мы пра спецыфіку сваёй карціны свету толькі калі сутыкаемся з прадстаўнікамі іншых нацый.

Сваё матэрыяльнае выражэнне карціна свету знаходзіць у назвах прадметаў і з’яў навакольнага свету, тэкстах рознага тыпу і г. д. Розныя моўныя адзінкі па-рознаму адлюстроўваюць спецыфіку светабачання таго ці іншага народа. Сярод найбольш значных у гэтым плане пластоў мовы вучоныя адзначаюць лексіку (уключаючы і сістэму ўласных імёнаў), афарыстыку, моўны этыкет і фразеалогію.

Можна сказаць, што фразеалогія — гэта своеасаблівае люстэрка, у якім адлюстроўваецца нацыянальная самасвядомасць. Фразеалагізмы маюць яркі нацыянальны характар, выступаюць захавальнікам гісторыі народа, своеасаблівасці яго культуры і побыту. Так, значэнне «ніколі» ў розных мовах перадаецца рознымі фраземамі: рус. *когда рак на горе свистнет*, англ. — *калі свінні паляцяць*, кіргіз. — *калі хвост ішака дакранецца да зямлі*, бел. — *хутчэй бусел жарабя ўродзіць*.

Замацаванне ў Канцэпцыі вучэбнага прадмета «Беларуская мова» I ступені агульнай сярэдняй адукацыі (для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і

рускай мовамі навучання) у якасці аднаго з зыходных тэарэтычных палажэнняў раскрыццё **культурнага патэнцыялу роднай мовы** вымагае ад настаўнікаў пачатковых класаў звароту да культурна маркіраваных моўных адзінак.

Культуралагічнае значэнне фразеалагічных адзінак складаецца з трох кампанентаў [1]. Па-першае, фраземы адлюстроўваюць культуру комплексна: што такое дабро і зло, што прынята і што не прынята ў пэўным грамадстве і г. д.

Па-другое, фразеалагізмы адлюстроўваюць культуру сваім складам. Фразеалогія — найбольш старажытны і самабытны пласт мовы. Цэлы шэраг фразеалагізмаў любой мовы мае ў сваім складзе назвы прадметаў матэрыяльнай культуры: напрыклад, амерык.: *the last of the Mohicans* — апошні з магікан, *smoke the pipe of peace* — выкурыць трубку міру; назвы, звязаныя з гістарычнымі падзеямі: рус.: *столыпинский галстук, потемкинские деревни*; анамастычную лексіку: бел. *адзін Гаўрыла ў Полацку*; лексемы, што ўжываюцца толькі ў фразеалогіі: бел. *даць лататы, гула смаленая*.

Па-трэцяе, фраземы адлюстроўваюць нацыянальную культуру прататыпамі — тымі фактамі і з’явамі, на аснове чаго яны ўзніклі (гульні, асаблівасці флоры і фаўны, літаратура, рытуалы): *блёкату аб’еўся, кашу заварыць, абуць у лапці*.

Фразеалагізмы не з’яўляюцца аб’ектам спецыяльнага вывучэння на ўроках беларускай мовы ў пачатковых класах устаноў агульнай сярэдняй адукацыі з рускай мовай навучання. Аднак многія тэмы школьнага курса мовы ў 2—4 класах даюць магчымасць навучэнцам паназіраць за ўжываннем фразеалагічных адзінак у маўленні, набыць лінгва- і этнакультуралагічную інфармацыю, засвоіць этыкетныя словы і выразы.

Так, падчас вывучэння тэмы «Гук [дз’] і яго абазначэнне на пісьме» ўступнага моўнага курса вучням другога класа можна прапанаваць наступныя заданні:

- *Прачытайце скорасказку. Правільна вымавіце гук [дз’]. Назавіце словы з гукам [дз’].*

Добры дзень, авадзень! Дзе ты лётаў цэлы дзень? (Н. Сторажава).

Якое слова ветлівасці сустрэлася ў скорасказцы? Калі мы яго ВЫКАРЫСТОЎВАЕМ?

- *Прачытайце верш.*

ВЕТЛІВЫЯ СЛОВЫ

— Калі ласка, дзякуй,

Добры дзень, —

Ветлівыя словы я

Чую ад людзей.

Я таксама імі

Буду даражыць,

З ветлівымі словамі

Лёгка жыць (Т. Кляшторная).

Назавіце словы ветлівасці, што сустрэліся ў вершы. Калі мы выкарыстоўваем кожнае з іх? Прачытайце выдзеленыя словы. Як вы іх разумееце? Чаму так кажуць?

Пры засваенні правапісу слоўнікавых слоў *вераб’і, адказ* (2 клас) можна выкарыстоўваць заданні, якія дапамогуць не толькі выпрацаваць арфаграфічныя навыкі, але і ўзбагаціць слоўнік вучняў фразеалагічнымі адзінкамі:

- *Што абазначаюць выразы? Злучыце выразы з іх значэннем.*
вераб'ю па калена

Вельмі мелка, неглыбока (у рэчцы, ручаі)

нізка

з вераб'ёў нос

вельмі многа

вельмі мала

Як вы думаеце, чаму ў спалучэннях выкарыстоўваецца менавіта назва вераб'я? Як выглядае гэта птушка? Якая яна памеры?

*Падумайце, што можа абазначаць выраз **на вераб'іны скок**.*

Калі ў вучняў узнікнуць цяжкасці з высвятленнем значэння фразеалагізма, можна паведаміць ім, што **на вераб'іны скок** — гэта 'зусім нязначна, нямнога'.

- *Прачытайце размову таты з дачкой.*

Тата зайшоў у рэчку і спыніўся недалёка ад берага:

— Ідзі да мяне! — паклікаў ён Аленку. — Не бойся, тут **мелка**,
() — адказаў тата.

*Які выраз мог выкарыстаць тата замест слова **мелка**? Дапішыце гэты выраз у дужках.*

Далей можна прыцягнуць увагу другакласнікаў да фразеалагічных адзінак, якія з'яўляюцца сінанімічнымі да названых.

- *Якія яшчэ жывёлы маюць невялікі памер? Ці з'яўляецца вялікай жаба? Паспрабуйце здагадацца, што абазначаюць выразы ў левым слупку. Злучыце выразы з іх значэннем.*

на жабін скок

вельмі мала

з жабіны прыгаршчы

вельмі нізкага росту, зусім малы

жабе па калена

- *Што абазначае выраз?*
напоўніць да адказу

поўнаасцю, як толькі можна

часткова

Злучыце выраз з яго значэннем.

- *Прачытайце спалучэнні слоў. Якім выразам можна замяніць спалучэнне слоў у левым слупку? Пакажыце стрэлкай.*

напоўніць да адказу

вераб'ю па калена
з жабіны прыгаршчы
напоўніць пад завязку

- *Прачытайце сказ.*

Аленка **поўнаасцю** () напоўніла кошык малінамі.

Які выраз можна ўжыць замест выдзеленага слова? Дапішыце гэты выраз у дужках.

Пры засваенні правапісу прыставак і прыназоўнікаў у 3 класе можна выкарыстоўваць заданне:

• Устаўце ў спалучэнні слоў левага слупка патрэбныя прыназоўнікі. Пакажыце стрэлкамі, якім словам правага слупка можна замяніць кожнае спалучэнне слоў.

на	узяць за душу	неглыбока
	як _ ваду глядзеў	падманваць
у	паставіць _ ногі	вырасціць
	вераб'ю _ калена	разбурыць
па	не пакінуць каменя _ камені	усхваляваць
	вадзіць _ нос	угадаў
за		

Потым можна прапанаваць навучэнцам малюнак старажытнай ярмаркі, дзе паказвае прадстаўленне чалавек, які трымае мядзведзя за кольца ланцуга.

Як вы думаеце, пра паходжанне якога з выразаў левага слупка расказвае малюнак?

Пасля таго, як дзеці выкажуць свае меркаванні, можна паведаміць, што даўней у многіх краінах Еўропы мядзведнікі вадзілі напаказ у людныя месцы мядзведзяў за кольца ланцуга, прасунутае ў нос. Мядзведзь паказваў розныя фокусы, спадзеючыся атрымаць ласункі, але не заўсёды іх атрымліваў. Адсюль і ўзнік выраз *вадзіць за нос* — ‘уводзіць у зман, абяцаць што-небудзь і не выконваць’ [3].

Засваенні правапісу **не** з дзеясловамі ў 3-м класе можа адбывацца з выкарыстаннем заданняў:

• Устаўце ў спалучэнні слоў левага слупка адмоўе **не**. Пакажыце стрэлкамі блізкія па значэнні спалучэнні слоў у правым слупку.

зорак з неба _ хапае	трэба спяшацца
час _ чакае	не паказвае выдатныя вынікі
_ даваць рады	не зробіць ніякай шкоды
вады _ замуціць	не спраўляцца з чым-небудзь
_ паказваць вачэй	не дамовіцца з кім-небудзь
кашы _ зварыш	не прыходзіць кудысьці

Потым можна прапанаваць дзецям малюнак, на якім селянін поіць коней на рацэ, побач жанчына мые бялізну.

Як вы думаеце, пра паходжанне якога з выразаў левага слупка расказвае малюнак?

Пасля таго, як вучні выкажуць свае меркаванні, можна паведаміць, што са зместам малюнка звязаны выраз *вады не замуціць* — ‘быць ціхім, сціплым, лагодным’. Узнікненне гэтага фразеалагізма звязана з разнастайнымі выпадкамі на берагах ракі, дзе мылі бялізну, паілі коней, бралі ваду. Добры чалавек не забываўся пра суседа, стараючыся не замуціць яму вады, калі той знаходзіўся ніжэй па цячэнні вады [3].

• Устаўце ў спалучэнні слоў левага слупка адмоўе **не**. Злучыце спалучэнні слоў з іх значэннем.

__ адрываць вачэй	не забываецца
__ зводзіць вачэй	гледзець пільна, уважліва, не адрываючыся
__ выходзіць з галавы	нічога не еў
__ ідзе з думак	ціхі, лагодны, пакорлівы
вады __ замуціць	
мухі __ пакрыўдзіць	
макавай расінкі ў роце __ было	
і крошкі ў роце __ было	

Такім чынам, выхаванне культурнай асобы немагчыма без звароту да этнакультурнага кантэксту. Фразеалагізмы захоўваюць гісторыю народа, своеасаблівасць яго культуры і побыту, таму праца з імі на ўроках мовы ў пачатковых класах развівае цікавасць да мовы, спрыяе фарміраванню ў навучэнцаў эмацыянальна-каштоўнасных адносін да культуры беларускага народа.

Літаратура

1. Верещагин, Е. М. Язык и культура / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. — М. : Индрик, 2005. — 1038 с.
2. Канцэпцыя вучэбнага прадмета «Беларуская мова» І ступень агульнай сярэдняй адукацыі (для агульнаадукацыйных устаноў з беларускай і рускай мовамі навучання) // Пачатковае навучанне : сям'я, дзіцячы сад, школа. — 2009. — № 7. — С. 6—10.
3. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. — Мінск : Народная асвета, 1981. — 160 с.